

Piotr Chrzczonowicz

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

pch@umk.pl

Ochrona zabytkowego dziedzictwa kulturowego przed zagrożeniami wynikającymi z działalności terrorystycznej (część I)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SIT.2017.004>

Milionom ludzi trudno byłoby chyba wyobrazić sobie współczesny świat bez obecności w nim takich elementów dziedzictwa kulturowego, jak np. piramidy czy sfinks w egipskiej Gizie, portret Mony Lisy pędzla Leonarda da Vinci znajdujący się w paryskim musée du Louvre, Bazylika św. Piotra w Watykanie czy Katedra Notre Dame w Paryżu. Myśl o tym, że wartościowe, zabytkowe dzieła sztuki, np. architektury, rzeźby czy malarstwa, mogłyby z dnia na dzień po prostu zniknąć i to za sprawą cynicznych działań innych ludzi, wydaje się z jednej strony wręcz nierealna, pokroju literackiej fikcji, z drugiej zaś – szokująca, przerażająca i przygnębiająca zarazem. A przecież ziszczenie się najbardziej koszmarnych, najczarniejszych scenariuszy, w których w związku z określoną, destruktywną aktywnością innych ludzi giną, czasem nawet definitywnie, obiekty dziedzictwa kulturowego w swych oryginalnych postaciach, jest prawdopodobne¹. Odległa i bliższa historia oraz teraźniejszość do-

---

¹ Świadczą o tym m.in. niedawne i bieżące sensacyjne doniesienia medialne, które prezentują realne zagrożenia dla dóbr kultury atakami terrorystycznymi.

starczają nam licznych przykładów unicestwień i ponieważ dzieł sztuki, także zabytkowych, zarówno mniej znanych, jak i tych szeroko rozpoznawalnych, następujących w związku z konfliktami zbrojnymi lub działalnością terrorystyczną. O ile w sytuacji konfliktów zbrojnych w ujęciu prawa międzynarodowego publicznego istnieje nadzieja, że będą one rozgrywać się w cywilizowany sposób, ze świadomością towarzyszącą stronom konfliktu, iż obowiązują i funkcjonują różne zwyczaje i regulacje konwencji międzynarodowych, które należy respektować, o tyle w przypadku działalności terrorystycznej – fanatycznej, nieobliczalnej i nieprzewidywalnej – nadzieja taka jest płonna. Stosowane metody i środki charakteryzujące działalność terrorystyczną oraz konfrontacja z nią ze strony strzegących porządku i bezpieczeństwa (wewnętrznego lub zewnętrznego) sił państwowych, choć często przez strony zaangażowane w tę konfrontację nazywane są w dominującej retoryce politycznej i militarnej działaniami wojennymi, nie odpowiadają jednak typowym, klasycznym atrybutom wojny w rozumieniu, w jakim pojęcie to występuje na obszarze prawa międzynarodowego publicznego. Należy bowiem zauważyć, iż na gruncie prawa międzynarodowego publicznego przez pojęcie „wojna” generalnie rozumie się taki stan stosunków między państwami (a zatem podmiotami stosunków międzynarodowych), w którym poważny konflikt mający swe źródło w dotychczasowej polityce rozwiązywany jest przy wykorzystaniu

---

Zob. np. js, *Islamiści chcieli wysadzić wieżę Eiffla i Luwr. Policjanci przejrzeni plan algierskiego rzeźnika*, Wyborecza.pl, 10 lipca 2014 r., http://wyborecza.pl/1,76842,16300965, Islamisci_chcieli_wysadzić_wieze_Eiffla_i_Luwr_Policjanci.html?disableRedirects=true#ixzz4R89Jetol (dostęp: 14.02.2017 r.); mm, *Włochy: Nadzwyczajne środki bezpieczeństwa w największych zabytkach*, Rp.pl, 30.03.2016, <http://www.rp.pl/Terroryzm/160339995-Wlochy-Nadzwyczajne-srodki-bezpieczenstwa-w-najwiekszych-zabytkach.html#ap-1> (dostęp: 14.02.2017 r.); *Państwo Islamskie grozi, że wysadzi egipskie piramidy*, Wprost.pl, 10 czerwca 2016 r., <https://www.wprost.pl/swiat/10009771/Panstwo-Islamskie-grozi-ze-wysadzi-egipskie-piramidy.html> (dostęp: 14.02.2017 r.); *Francuzi boją się ataków terrorystycznych. Zbudują szklany mur wokół Wieży Eiffla*, „Do Rzeczy” 9 lutego 2017, <https://dorzeczy.pl/swiat/21502/Wieza-Eiffla-za-szklanym-murem-To-z-obawy-przed-atakiem-terrorystow.html> (dostęp: 14.02.2017 r.).

części lub całych sił politycznych, militarnych i gospodarczych, jakie znajdują się w dyspozycji danego państwa².

Choć w ujęciu tradycyjnym, pokrywającym się zresztą z międzynarodowoprawnym rozumieniem, wojnę traktowano jako zastosowanie siły militarnej przeciwko integralności terytorialnej i niezawisłości innych państw, widząc w niej kontynuację polityki danego państwa lub pewnego sojuszu państw, to jednak współcześnie – zwłaszcza w obszarze nauk politycznych oraz nauk o obronności i bezpieczeństwie – znaczenie, które nadaje się temu pojęciu, jest już inne, choćby z tego względu, że – jak się zauważa w literaturze – w większości wojen, które inicjuje się i toczy aktualnie, podmiotami działań nie są państwa i ich siły zbrojne³. Przemiany w obrębie tego militarnego zjawiska dotyczące różnych jego aspektów zaowocowały pojawieniem się terminu „nowych wojen”⁴. Współczesne konflikty stają się bardziej lokalne, ich stronami są np. terroryści, zorganizowane grupy przestępcze, oddziały paramilitarne czy formacje najemników, a podłoże ma charakter cywilizacyjny, etniczny lub religijny⁵.

Warto jednocześnie zauważyć, iż prawo międzynarodowe publiczne operuje również pojęciem „konflikt zbrojny”, które w języku wskazanej dziedziny prawa ma szerszy zakres znaczeniowy niż pojęcie „wojna”. Zasadnicza różnica polega na tym, że konflikt zbrojny nie musi toczyć się pomiędzy podmiotami prawa międzynarodowego publicznego, lecz mogą być weń zaangażowane pozbawione takiej podmiotowości np. grupy terrorystyczne czy zbrojne formacje niebędące regularnymi armiami⁶. Dostrzec można tu zatem konwergencję

---

² Por. J. Białocerkiewicz, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zarys wykładu*, Olsztyn 2005, s. 440.

³ Por. W. Krztoń, *Wojna i konflikt zbrojny – przemiany*, „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” 2013, nr 1(5), s. 143.

⁴ Zob. H. Münkler, *Wojny naszych czasów*, przeł. K. Matuszek, Kraków 2004, s. 16–17.

⁵ Por. W. Krztoń, op.cit., s. 143.

⁶ Por. M. Kołodziejczak, *Analiza pojęcia wojny, agresji i napaści zbrojnej oraz przykłady ich użycia w aktach prawnych obowiązujących w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” 2015, nr 2(14), s. 72.

znaczeń konfliktu zbrojnego w ujęciu prawa międzynarodowego publicznego i wojny (czy raczej „nowej wojny”) w ujęciu nauk politycznych oraz nauk o obronności i bezpieczeństwie. Na marginesie można wspomnieć, że w prawie międzynarodowym publicznym istnieje dystynkcja między międzynarodowymi konfliktami zbrojnymi a konfliktami, które nie posiadają takiego charakteru, historycznie oparta na różnicy – współcześnie już zacierającej się – zachodzącej pomiędzy stosunkami międzynarodowymi (będącymi właściwym przedmiotem uregulowań prawa międzynarodowego), a sprawami wewnątrz krajowymi, tradycyjnie znajdującymi się w orbicie wewnętrznych interesów państwa, będącymi poza zakresem regulacji międzynarodowoprawnej (konflikty takie można określić mianem wewnętrznych konfliktów zbrojnych)⁷.

Konfrontacja z terroryzmem, określana jako „wojna”, „wojna z ukrytym wrogiem”, „wojna z niewidzialnym wrogiem”, „wojna z terroryzmem”, z punktu widzenia terminologii spotykanej także w naukach politycznych oraz naukach o obronności i bezpieczeństwie – jest tzw. konfliktem asymetrycznym, tzn. konfliktem, który rozgrywa się między państwem i jego siłami zbrojnymi (tj. podmiotem prawa międzynarodowego publicznego) a przeciwnikiem, który podmiotowości w sferze prawa międzynarodowego publicznego nie posiada, a jego cele, strategia, taktyka, metody i środki walki dla realizacji obranych celów, jak też funkcjonowanie i organizacja nie są w ogóle konwencjonalne bądź mogą być konwencjonalne jedynie częściowo⁸. Przeciwnik państwa w konflikcie asymetrycznym – reprezentowany przede wszystkim przez głęboko zakonspirowane grupy, których członków łączą silne relacje ideologiczne i etniczne – swoimi działaniami charakteryzującymi się wysokim stopniem intensywności i faktycznie nieograniczonym zasięgiem zmierza do maksymalizacji efektów przy jednoczesnym minimalizowaniu kosz-

---

⁷ Por. np. M. N. Shaw, *Prawo międzynarodowe*, przeł. J. J. Gojło, A. Kułach, A. Misztal, P. Nowak, Warszawa 2006, s. 673–676.

⁸ Por. np. W. Jaruszewski, *Terroryzm w dobie współczesnych konfliktów*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Nauk Ekonomicznych Politechniki Koszalińskiej” 2013, nr 17, s. 132–133.

tów własnych⁹. Przeciwnik asymetryczny – określona organizacja terrorystyczna, jej członkowie lub niejednokrotnie także sympatycy podejmujący terrorystyczne akcje *a conto* danej organizacji (tj. akcje wspierające) – swoją faktyczną słabość obraca w swoistą siłę. Nie przestrzega on konwencjonalnych reguł gry wojennej wynikających ze zwyczajów i konwencji międzynarodowych, a swoje działania prowadzi z ukrycia, niekonfrontując się militarnie z państwem na otwartym polu bitwy, lecz atakując z zaskoczenia głównie cele niemilitarne – ludność i obiekty cywilne. W warunkach obiektywnej dysproporcji sił konfliktu asymetrycznego (co też jest znamieniem owej asymetryczności) takie działania uważane są przez słabszą stronę takiego konfliktu (zorganizowane grupy terrorystyczne) za korzystne, racjonalne i pożądane, jeśli ich koszty są – a na ogół tak właśnie jest – akceptowalne. Współczesne organizacje terrorystyczne bowiem – w przeciwieństwie do niektórych swych członków, realizujących powierzona im misję, oraz do pewnych swych sympatyków, gotowych do największych poświęceń, w tym do ofiary własnego życia – nie są zdesperowane, straceńcze, nie dążą do samounicestwienia. Kalkulują one ryzyko wystąpienia negatywnych dla siebie konsekwencji czynów, pod którymi się podpisują, i – gdy jest to konieczne w aspekcie paradygmatu opłacalności – potrafią zredukować to ryzyko. Jednak redukcja ryzyka wcale nie musi polegać na czasowej hibernacji destrukcyjnej aktywności danej organizacji terrorystycznej. Może bowiem ona wiązać się, przy zachowywaniu przez daną organizację terrorystyczną szczególnej ostrożności, z transpozycją tej aktywności na inne cele, dotychczas niebędące w ścisłym centrum uwagi opinii publicznej, a także w mniejszym stopniu absorbujące uwagę służb odpowiedzialnych za strzeżenie porządku i bezpieczeństwa publicznego. Właściwe służby mają oczywiście możliwości i narzędzia dość precyzyjnego prognozowania ryzyka zamachów terrorystycznych, ale nie oznacza to, że – nawet jeśli w danym państwie funkcjonują bardzo sprawnie i kompetentnie – zawsze będą w stanie przewidzieć akcję

---

⁹ Por. A. Wejkszner, *Wojny XXI wieku. Istota współczesnych konfliktów asymetrycznych*, w: *Zagrożenia asymetryczne współczesnego świata*, red. S. Wojciechowski, R. Fiedler, Poznań 2009, s. 121–122.

terrorystyczną w konkretnym miejscu i jej zapobiec. Słabsza strona konfliktu asymetrycznego, występując przeciwko silniejszej, tj. państwu, również poszukuje luk w systemie bezpieczeństwa, doskonale zdając sobie sprawę z tego, że nie istnieje taki, który byłby zupełnie hermetyczny, niemający żadnych wad. Im lepiej ą rozwinięte struktury i sieci powiązań określonej organizacji terrorystycznej w danym państwie i im bardziej nośna jest retoryka takiej organizacji trafiająca na podatny społeczny grunt, z którego wyrastają sympatycy danej organizacji i metod prowadzonej przez nią walki, tym większe prawdopodobieństwo wystąpienia także spontanicznych zamachów terrorystycznych, w tym dokonywanych przez tzw. terrorystów z przypadku, niewykazujących bezpośrednich powiązań z daną organizacją terrorystyczną czy inną ekstremistyczną bądź siecią takich organizacji (tj. pozostających „poza strukturami”), aktywizujących się samodzielnie, bez finansowego i techniczno – bojowego wsparcia ze strony danej organizacji¹⁰. Zasadniczo tacy terroryści – „samotne wilki” (ang. *lone-wolf terrorists*) – kierują się imperatywem ideologicznym lub religijnym, który wyraża się w treściach przekazywanych przez daną organizację terrorystyczną lub inną o charakterze ekstremistycznym. Sam zamach terrorystyczny dokonywany jest często przy użyciu dość powszechnie dostępnych środków i przedmiotów, które ze względu na ich specyficzny sposób użycia, stają się niebezpieczne i śmiertelne. Wydaje się, że terroryzm „samotnych wilków” stanowi obecnie jedną z najgroźniejszych form terroryzmu, jak również najtrudniejszą do identyfikacji i zapobieżenia¹¹.

Nie budzi jakichkolwiek wątpliwości to, że problematyka efektywnej ochrony zabytkowego dziedzictwa kulturowego¹² przed za-

---

¹⁰ Por. L. Kaati, P. Svenson, *Analysis of Competing Hypothesis for Investigating Lone Wolf Terrorists*, w: *2011 European Intelligence and Security Informatics Conference, 12–14 September 2011, Athens, Greece*, eds. N. Memon, D. Zeng, Los Alamitos–Washington–Tokyo 2011, s. 295–296; M. Pitcavage, *Cerberus Unleashed: The Three Faces of the Lone Wolf Terrorist*, „American Behavioral Scientist” 2015, vol. 59, s. 1656–1657.

¹¹ Zob. więcej: J. D. Simon, *Lone Wolf Terrorism. Understanding the Growing Threat*, New York 2016, s. 23–25; 89 i nast.

¹² Pojęcie „zabytkowe dziedzictwo kulturowe” stosowane jest w niniejszym opracowaniu w znaczeniu szerszym niż pojęcie „zabytek”, które występuje

grozzeniami łączącymi się z działalnością terrorystyczną jawi się jako mająca istotne znaczenie dla poszczególnych państw oraz dla całej społeczności międzynarodowej.

Wydaje się, że efektywna ochrona przed zagrożeniami terrorystycznymi wytworów dziedzictwa kulturowego, w tym przede wszystkim tych, które stanowią materialne lub niematerialne świadectwo minionych epok czy wydarzeń i posiadają wyjątkowe walory historyczne, artystyczne lub naukowe, zależy z jednej strony od istnienia precyzyjnego instrumentarium prawnego, z drugiej zaś – od przemyślanych rozwiązań faktycznych wyrastających na gruncie dobrych regulacji prawnych. Efektywność tej ochrony zależy także od innych czynników niż dobre mechanizmy prawne i instytucjonalne, a mianowicie – od większego angażowania się społeczeństwa w ideę zachowania i pielęgnacji zabytkowego dziedzictwa kultury, czego przejawami może być np. natychmiastowa reakcja wobec zaistniałych w obrębie danego zabytku tzw. podejrzanych sytuacji, jak też wyraźne gesty potępienia nawet najdrobniejszych aktów wandalizmu dotyczącego obiektów zabytkowych.

---

w licznych dokumentach międzynarodowych i np. w prawie polskim. Zabytki – z punktu widzenia najczęściej spotykanych określeń (jakkolwiek różniących się od siebie w szczegółach) – są wytworami materialnymi, rzeczami ruchomymi bądź nieruchomościami (niekiedy także wytworami przyrody bądź wspólnymi wytworami człowieka i przyrody), będącymi świadectwem minionej epoki lub wydarzenia, mającymi wartość historyczną, artystyczną lub naukową, których zachowanie – ze względu na ich walory i charakter – leży w interesie powszechnym lub interesie danego społeczeństwa (danej społeczności). Z kolei stosowane tu pojęcie „zabytkowe dziedzictwo kultury” odnosi się nie tylko do dóbr materialnych, ale także do dóbr niematerialnych o wartości historycznej, artystycznej lub naukowej, upamiętniających minioną epokę lub wydarzenia, które powinny zostać zachowane dla przyszłych generacji. W literaturze takie dobra nazywa się niekiedy „zabytkami niematerialnymi” (zob. np. B. Bielawski, *Zabytki niematerialne – dobra kultury zasługujące na ochronę*, „Ochrona Zabytków” 1988, t. 41, nr 2 (161), s. 86 i nast.). W Polsce pojęcie „zabytku niematerialnego”, choć nieobecne w języku prawa powszechnie obowiązującego, zadomowiło się w wielu dokumentach publicznych, np. w planach zagospodarowania przestrzennego czy w programach opieki nad zabytkami, które opracowywane są na różnych szczeblach samorządu terytorialnego.

W prawie publicznym międzynarodowym znajdujemy imponujący zbiór aktów prawnych o zasięgu uniwersalnym bądź regionalnym poświęconych problematyce ochrony dziedzictwa kulturowego (w tym zabytkowego) i formułujących ogólne oraz szczegółowe standardy tej ochrony. Znajdujemy tam także inne dokumenty publiczne deklarujące potrzebę i konieczność tej ochrony, których regulacje, postulaty lub wytyczne mogą stanowić punkt odniesienia dla działalności zmierzającej do minimalizacji lub uchylenia potencjalnych zagrożeń wynikających z aktywności terrorystycznej oraz przeciwdziałania konkretnym konsekwencjom aktów terrorystycznych. Do najbardziej znamienitych spośród nich należą:

- Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze 14 maja 1954 r.¹³;
- Drugi protokół do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze dnia 14 maja 1954 r. (przyjęty w Hadze 26 marca 1999 r.)¹⁴;
- Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury, sporządzona w Paryżu 17 listopada 1970 r.¹⁵;
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury¹⁶;
- Europejska konwencja kulturalna, sporządzona w Paryżu 19 grudnia 1954 r.¹⁷;
- Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy, sporządzona w Granadzie 3 października 1985 r.¹⁸;

---

¹³ Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212.

¹⁴ Dz.U. z 2012 r. Poz. 248.

¹⁵ Dz.U. z 1974 r. Nr 20, poz. 106.

¹⁶ Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190.

¹⁷ Dz.U. z 1990 r. Nr 8, poz. 44.

¹⁸ Dz.U. z 2012 r. Poz. 210.

- Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), sporządzona w La Valetta 16 stycznia 1992 r.¹⁹;
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu 17 października 2003 r.²⁰;
- Konwencja ramowa Rady Europy w sprawie znaczenia dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa (sporządzona w Faro 27 października 2005 r.)²¹;
- Rekomendacja dotycząca zabezpieczenia i współczesnej roli obszarów historycznych, uchwalona i przyjęta 26 listopada 1976 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych do Spraw Oświaty, Nauki i Kultury²²;
- Karta ochrony i zarządzania dziedzictwem archeologicznym (tzw. Karta lozańska), przygotowana przez Międzynarodowy Komitet Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym (International Committee on Archaeological Heritage Management, ICAHM) w Sztokholmie w 1989 r. i przyjęta na IX Zgromadzeniu Generalnym Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc Historycznych (International Council on Monuments and Sites, ICOMOS) w 1990 r. w Lozannie²³;
- Dokument końcowy sporządzony i przyjęty przez delegacje państw uczestniczących w symposium Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie na temat dziedzictwa kul-

---

¹⁹ Dz.U. z 1996 r. Nr 120, poz. 564.

²⁰ Dz.U. z 2011 r. Nr 172, poz. 1018.

²¹ *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680083746> (dostęp: 13.03.2017 r.).

²² *Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas*, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13133&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (dostęp: 13.03.2017).

²³ *Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage*, prepared by the International Committee for the Management of Archaeological Heritage (ICAHM) and approved by the 9th General Assembly in Lausanne in 1990, http://www.icomos.org/charters/arch_e.pdf (dostęp: 13.03.2017 r.).

turalnego, które odbyło się w Krakowie 28 maja–7 czerwca 1991 r.²⁴;

- Powszechna deklaracja o różnorodności kulturowej (przyjęta podczas Konferencji Generalnej Organizacji Narodów Zjednoczonych do Spraw Oświaty, Nauki i Kultury w Paryżu, 2 listopada 2001 r.)²⁵;
- Deklaracja w sprawie zachowania ducha miejsca, przyjęta 4 października 2008 r. na XVI Zgromadzeniu Generalnym Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc Historycznych (ICOMOS) w Quebecu²⁶;
- Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego, sporządzony w Rzymie 17 lipca 1998 r.²⁷, powołujący do życia Międzynarodowy Trybunał Karny i określający m.in. jego jurysdykcję, która obejmuje zbrodnie ludobójstwa, zbrodnie przeciwko ludzkości, zbrodnie wojenne oraz zbrodnie agresji (w tym destrukcyjne ataki na dziedzictwo historyczne).

Dokumenty powstające na poziomie międzynarodowym, np. w agendach Organizacji Narodów Zjednoczonych, dotyczą także obserwowanych zjawisk destrukcji dziedzictwa kulturowego, w tym zabytkowego, i przemytu oraz nielegalnego handlu jego elementami, które występują w związku z aktualną sytuacją na Bliskim Wschodzie i o których mówi się wprost, że są one udziałem terrorystów (grup czy sieci grup terrorystycznych). Należą do nich np. Rezolucja 2199 Rady Bezpieczeństwa ONZ przyjęta 12 lutego 2015 r.²⁸ czy

---

²⁴ Zob. J. Purchla, T. Leśniak (red.), *Dokument końcowy i propozycje delegacji państw uczestniczących w Sympozjum KBWE poświęconym dziedzictwu kulturowemu, Kraków, 27 maja–7 czerwca 1991 r.*, Kraków 2006.

²⁵ Tekst dokumentu w języku polskim – zob. http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Dekl_o_roznorodnosci.pdf (dostęp: 13.03.2017 r.).

²⁶ *Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of State*, <http://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf> (dostęp: 13.03.2017 r.).

²⁷ Dz.U. z 2003 r. Nr 78, poz. 708.

²⁸ Zob. tekst rezolucji – <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002321/232164e.pdf> (dostęp: 13.03.2017 r.).

Rezolucja 2253 Rady Bezpieczeństwa ONZ przyjęta 17 grudnia 2015 r.²⁹

Z kolei wśród dokumentów opracowanych najpierw w obrębie Wspólnot Europejskich, a potem Unii Europejskiej, poświęconych zagadnieniom związanym z ochroną dziedzictwa kulturowego, w tym zabytkowego, których propozycje i postulaty mogą stanowić punkt zaczepienia dla przyjmowania rozwiązań prawnych i instytucjonalnych w obliczu zagrożeń terrorystycznych (w celu zapobiegania im) lub w odniesieniu do skutków terroryzmu (w celu niwelowania ich), wskazać można choćby na:

- Zalecenie Komisji dla Państw Członkowskich z dnia 20 grudnia 1974 r. dotyczące ochrony dziedzictwa architektonicznego i naturalnego (75/65/EEC)³⁰;
- Rezolucję Ministrów odpowiedzialnych za sprawy kultury w sprawie ochrony dziedzictwa architektonicznego Europy, podjętą na spotkaniu Rady 13 listopada 1986 r. (86/C 320/02)³¹;
- Decyzję Parlamentu Europejskiego i Rady Nr 1194/2011/UE z dnia 16 listopada 2011 r. ustanawiającą działanie Unii Europejskiej na rzecz Znaków Dziedzictwa Europejskiego³²;
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 116/2009 z dnia 18 grudnia 2008 r. w sprawie wywozu dóbr kultury³³;
- Rezolucję Rady z dnia 4 października 2012 r. w sprawie utworzenia nieformalnej sieci organów ścigania i eksper-

---

²⁹ Zob. tekst rezolucji – https://www.un.org/en/sc/ctc/docs/2015/N1543745_EN.pdf (dostęp: 13.03.2017 r.).

³⁰ Dziennik Urzędowy Wspólnot Europejskich L 21, 28.1.75, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31975H0065&from=EN> (dostęp: 14.03.2017 r.).

³¹ Dziennik Urzędowy Wspólnot Europejskich C 320, Vol. 29, 13.12.1986, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1986:320:FULL&from=EN> (dostęp: 14.03.2017 r.).

³² Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L 303, 22.11.2011, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011D1194&from=EN> (dostęp: 14.03.2017 r.).

³³ Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L39, 10.2.2009, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009R0116&from=PL> (dostęp: 14.03.2017 r.).

tów właściwych w dziedzinie dóbr kultury (EU CULTNET) (14232/2012)³⁴;

- Rezolucję Parlamentu Europejskiego z dnia 30 kwietnia 2015 r. w sprawie niszczenia zabytków kultury przez ISIS/Da'esh, 2015/2649 (RSP)³⁵.

Nie poddając drobiazgowej analizie przywołanych dokumentów publicznych, wypada wszak odnieść się ogólnie do ich zawartości. W reprezentatywnych aktach prawa międzynarodowego publicznego dotyczących wprost ochrony dóbr kultury (dziedzictwa kulturowego, różnorodności form wyrazu kulturowego, dziedzictwa architektonicznego) – choć mowa o potrzebie ochrony tych dóbr i niekiedy *explicite* o zagrożeniach dla nich uzasadniających tę ochronę – nie występuje określenie „zagrożenie terrorystyczne” lub np. „terroryzm” bądź „akt terrorystyczny”. W aktach tych pojęcie zagrożeń jest na tyle zgeneralizowane, że mogą nimi być – w wyniku zastosowania ukierunkowanej interpretacji – również zagrożenia o charakterze terrorystycznym. W przepisach prawa międzynarodowego publicznego akcentuje się przede wszystkim: konieczność opieki nad dobrami kultury i ich poszanowania, konieczność inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego podlegającego ochronie, potrzebę rozwijania czynnej polityki ochrony dziedzictwa kulturowego, konieczność stworzenia systemu ochrony prawnej dóbr kultury (tam, gdzie go nie ma), konieczność ochrony dóbr kultury m.in. przy zastosowaniu odpowiednich środków technicznych i finansowych, konieczność powołania służb ochrony dziedzictwa kulturalnego (tam, gdzie ich nie ma) czy też formułuje się wymóg podejmowania odpowiedniej reakcji wobec niedozwolonego postępowania z dobrami kultury (ich grabieży, niszczenia, nielegalnego wywozu lub przewozu, przenoszenia własności) – w postaci sankcji administracyjnych lub karnych. Nadto w regulacjach tych kładzie się nacisk na rozwijanie współpracy międzynarodowej (w tym współpracy odpowiednich służb

---

³⁴ Zob. tekst rezolucji – <https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c-3gyxp/vj3i78byplzq> (dostęp: 13.03.2017 r.).

³⁵ Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej C346, 21.9.2016, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015IP0179&from=PL> (dostęp: 13.03.2017 r.).

oraz współpracy w ramach partnerstwa publiczno-prywatnego) w celu ograniczenia lub niwelacji zagrożeń dla dóbr kultury, na powstrzymanie się od jakichkolwiek świadomych działań mogących wyrządzić bezpośrednio lub pośrednio szkodę dziedzictwu kulturowemu czy na potrzebę informowania i edukowania społeczeństwa, by rozbudzać i rozwijać w nim poczucie wartości dóbr kultury. Z kolei wśród inicjatyw praktycznych, towarzyszących wysiłkowi ochrony zabytkowego dziedzictwa kulturowego w kontekście zmagania z terroryzmem, mających na celu ograniczenie jego wpływów i skutków, wskazać można m.in. na działalność Międzyrządowego Komitetu Ochrony Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego o Wyjątkowej Powszechnej Wartości (tzw. Komitetu Dziedzictwa Światowego Organizacji Narodów Zjednoczonych do Spraw Oświaty, Nauki i Kultury – UNESCO), polegającą na ustalaniu, aktualizowaniu i rozpowszechnianiu pod mianem Listy dziedzictwa światowego w niebezpieczeństwie³⁶ wykazu dóbr znajdujących się na Liście dziedzictwa światowego³⁷, na której figurować mogą dobra zagrożone poważnym i ściśle określonym niebezpieczeństwem. (Warto dodać, że na listę tę dokonanych zostało wiele wpisów po 2000 roku, także w związku z zagrożeniem terrorystycznym dla dziedzictwa kulturowego). Ponadto wskazać można też na działalność Dyrektora Generalnego UNESCO w zakresie prowadzenia Międzynarodowego Rejestru Dóbr Kulturalnych Objętych Ochroną Specjalną³⁸; działalność Rady Bezpieczeństwa ONZ (udział personelu wojskowego misji pokojowych ONZ, czyli tzw. „błękitnych hełmów w ochronie zabytków w Iraku i w Syrii w związku z ekspansją sił organizacji uznawanej powszechnie za terrorystyczną, tj. Daesh) czy działalność Międzynarodowego Trybunału Karnego w Rzymie. Przy okazji wypada tu wspomnieć o postępowaniu karnym, jakie toczyło się przed wspomnianym organem sądowym przeciwko Ahmadowi Al

---

³⁶ *List of World Heritage in Danger*, <http://whc.unesco.org/en/danger/> (dostęp: 14.03.2017 r.).

³⁷ *World Heritage List*, <http://whc.unesco.org/en/list/?&delisted=1> (dostęp: 14.03.2017 r.).

³⁸ *International Register of Cultural Property under Special Protection* (23 July 2015), http://www.unesco.org/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/Register2015EN_05.pdf (dostęp: 14.03.2017 r.).

Faqi Al Mahdiemu, jednemu ze sprawców zniszczeń bezcennych dóbr kultury – obiektów zabytkowych w Mali, w Timbuktu, atakowanych przez islamskie organizacje terrorystyczne. Podsądny ów, za zarzucane mu przestępstwa, skazany został w 2016 roku na karę 9 lat pozbawienia wolności.

W piśmiennictwie można spotkać się z poglądem, iż na forum międzynarodowej dyskusji nad ochroną dziedzictwa kulturowego, która owocuje różnymi propozycjami działań służących idei zachowania dóbr należących do tego dziedzictwa, a zagrożonych konfliktami zbrojnymi i aktami terroryzmu, powinno pojawić się rozważenie wprowadzenia przez UNESCO nowej kategorii ochronnej – światowego dziedzictwa kulturowego zniszczonego w konsekwencji konfliktów zbrojnych i aktów terrorystycznych³⁹. Istnienie tej kategorii wiązałoby się z kultywowaniem pamięci o utraconym dziedzictwie kulturowym, pielęgnowaniem jego historii, co również jest elementem konstytuującym i umacniającym wspólną świadomość społeczności międzynarodowej. Koncepcja ta opiera się zaś na założeniu, że destrukcja jest nieodłącznym elementem egzystencji dziedzictwa, częścią pewnego naturalnego cyklu, z którego realiami trzeba się pogodzić⁴⁰. Oczywiście pojawienie się nowej kategorii ochronnej nie umniejszałoby znaczenia tych rozwiązań, które promują ideę odtwarzania, w miarę możliwości, utraconego dziedzictwa i jego konserwacji.

Dokumenty opracowane w obrębie Unii Europejskiej i pochodzące od jej instytucji, które odnoszą się do ochrony dóbr kultury przed różnymi zagrożeniami, zasadniczo *expressis verbis* nie wspominają o terroryzmie jako jednym z nich. Uwypukla się w nich raczej znaczenie dziedzictwa kulturowego dla zamieszkujących Europę, jako wspólnej, fundamentalnej wartości sprzyjającej procesowi integracji, która wymaga kultywowania i promocji. W odniesieniu zaś do przypadków możliwych zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego, w tym generowanych przez działalność terrorystyczną, w treściach

---

³⁹ V.B. Gornik, *Can UNESCO do More to Counter Terrorists' Destruction of World Heritage?*, "Present Pasts" 2015, vol. 6, s. 2.

⁴⁰ Zob. C. Holtorf, *Can less be more? Heritage in the age of terrorism*, "Public Archaeology" 2006, vol. 5, s. 101, 107–108.

niektórych dokumentów akcentuje się konieczność realizacji przez państwa wszystkich wymaganych zobowiązań międzynarodowych (w szczególności poprzez przyjęcie środków zakazujących transgranicznego handlu nielegalnie wywiezionymi dobrami kulturowymi), konieczność popierania lepszej, efektywniejszej współpracy regionalnej, skuteczniejsze wykorzystywanie specjalnej bazy danych Interpolu o skradzionych dziełach sztuki, konieczność współpracy ze specjalną jednostką Interpolu zajmującą się zwalczaniem nielegalnego handlu dobrami kultury czy wzmocnienia jednostek Euro-polu zajmujących się bieżącymi postępowaniami i wymianą danych wywiadowczych dotyczących nielegalnego handlu dobrami kultury. Akcentuje się również konieczność opracowania przez Komisję Europejską skoordynowanego podejścia do zwalczania nielegalnego handlu dobrami kultury, w ścisłej współpracy z UNESCO i z innymi organizacjami międzynarodowymi (takimi jak Międzynarodowa Rada Muzeów – ang. International Council of Museums (ICOM), Międzynarodowy Komitet Błękitnej Tarczy – ang. International Committee of the Blue Shield (ICBS), Międzynarodowa Rada Archiwów – International Council of Archives (ICA), Interpol i Światowa Organizacja Celną – ang. World Customs Organization, WCO). Nadto podkreśla się potrzebę podjęcia niezbędnych kroków, by we współpracy z UNESCO i Międzynarodowym Trybunałem Karnym rozszerzyć kategorię prawa międzynarodowego dotyczącą zbrodni przeciwko ludzkości w taki sposób, aby uwzględnić w niej akty mające na celu umyślne niszczenie dziedzictwa kulturowego ludzkości na dużą skalę. Podkreśla się również wymóg dokumentowania przez Unię Europejską zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości, w tym celowego niszczenia dziedzictwa kulturowego, na ewentualność pociągania ich sprawców do odpowiedzialności karnej w przyszłości. Poza tym artykułuje się potrzebę prowadzenia sprawiedliwych postępowań karnych i ścisłej współpracy sądowej w celu określenia podmiotów odpowiedzialnych za nielegalny handel dobrami kultury i dewastowanie należącego do całej ludzkości dziedzictwa kulturowego w Syrii, Iraku oraz w szerszej perspektywie – na innych obszarach Bliskiego Wschodu, jak również w Afryce Północnej. Zwraca się nadto uwagę na potrzebę prowadzenia skoordynowanej współpracy w celu poprawy ochrony najbardziej wrażliwych dóbr

kultury czy wreszcie – na potrzebę wzmocnienia inicjatyw mających na celu zakłócenie kanałów dostaw broni, identyfikację i wstrzymanie źródeł finansowania działalności terrorystycznej oraz zapobieganie przestępczości internetowej wykorzystującej propagandę z korzyścią dla organizacji terrorystycznych.

Należy nadmienić, że w wymiarze międzynarodowym i ponadnarodowym źródeł instrumentów i środków prawnych, a także rozwiązań instytucjonalnych i „technicznych”, które mogą (a często powinny) być wykorzystywane przez organy władzy poszczególnych państw przy tworzeniu racjonalnego prawa i strategii reagowania wobec zagrożeń wynikających z terroryzmu skierowanego przeciwko dobrom kultury (także zabytkowym), poszukiwać należy w ogromnym dorobku, na który składają się dokumenty publiczne różnej rangi, odnoszące się do problematyki terroryzmu w ogóle lub problematyki przestępczości zorganizowanej. Ze względu na to, że w literaturze dorobek ten był już niejednokrotnie przywoływany i omawiany⁴¹, prezentowanie go w niniejszym opracowaniu wydaje się zbędne.

W drugiej części opracowania, obok generalnej charakterystyki podłoża motywacyjnego aktów terrorystycznych skierowanych przeciwko dziedzictwu kulturowemu, przedstawione zostaną potencjalne zagrożenia dla zabytkowych dóbr kultury wynikające z działalności terrorystycznej, a także ich konsekwencje. Nadto zaprezentowane zostaną rozważania dotyczące skuteczności rozwiązań prawnych

---

⁴¹ Zob. np. B. Hołyst, *Terroryzm*, t. 2, Warszawa 2009, s. 875–911; T. Najda, M. Sikora-Gaca, *Działania społeczności międzynarodowej na rzecz likwidacji zjawiska terroryzmu w XX i XXI wieku. Wybrane aspekty działalności ONZ i Unii Europejskiej w zakresie bezpieczeństwa*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2013, t. 10, s. 170–175; R. Drzazga, *Konwencje antyterrorystyczne ONZ – charakterystyka oraz zakres zobowiązań nałożonych na państwa – strony*, w: *Terroryzm. Materia ustawowa?*, red. K. Indecki, P. Potejko, Warszawa 2009, s. 15–26; W. Ostant, *Unia Europejska wobec zagrożenia terroryzmem – od Maastricht do Lizbony*, Poznań 2016; Z. Galicki, *Międzynarodowa przestępczość zorganizowana – prawnomiędzynarodowe instrumenty zwalczania i zapobiegania*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2015, nr 12(7), s. 117–135; E.W. Pływaczewski, *Zwalczanie przestępczości zorganizowanej z perspektywy międzynarodowej*, w: *Przestępczość zorganizowana*, red. E.W. Pływaczewski, Warszawa 2011, s. 347–380.

mających na celu ochronę dziedzictwa kulturowego i działań faktycznych w tym obszarze, realizowanych przez służby państwowe odpowiedzialne za zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego, jak również przez inne podmioty, na których spoczywa obowiązek dbałości o dziedzictwo kulturowe (w tym zabytkowe) i odpowiedzialność za zachowanie tego dziedzictwa dla przyszłych generacji.

STRESZCZENIE

Ochrona zabytkowego dziedzictwa kulturowego przed zagrożeniami wynikającymi z działalności terrorystycznej (część I)

W przekazie medialnym oraz w dyskusjach o terroryzmie toczących się w wielu krajach (w tym w Polsce), w głównym nurcie rozważań o aktywności zorganizowanych ugrupowań terrorystycznych czy tzw. samotnych wilków zagrożenia dla dziedzictwa kulturowego, w tym dla ważnych zabytków, choć obecne, to wciąż nie są, jak się wydaje, należycie wyeksponowane. A przecież przypadki celowego i cynicznego unicestwienia zabytkowych dóbr dziedzictwa kultury o wyjątkowej wartości – czy to w warunkach konfliktów zbrojnych, czy to wskutek aktów terrorystycznych – zdarzały się w przeszłości, mają miejsce obecnie i niestety będą się powtarzać. O ile w sytuacji konfliktów zbrojnych w ujęciu prawa międzynarodowego publicznego istnieje jednak nadzieja, że będą one rozgrywać się w cywilizowany sposób, ze świadomością towarzyszącą stronom konfliktu, iż obowiązują i funkcjonują różne regulacje międzynarodowoprawne, które należy respektować, o tyle w przypadku działalności terrorystycznej – fanatycznej, nieobliczalnej i nieprzewidywalnej – nadzieja taka jest płonna.

Wypada przyjrzeć się rozwiązaniom służącym ochronie dóbr kultury i przeciwdziałaniu terroryzmowi, aby zorientować się, jaka jest jakość i efektywność mechanizmów stworzonych po to, by chronić zabytkowe dziedzictwo kulturowe w kontekście wyzwania, które stanowi współczesny terroryzm.

Opracowanie podzielone zostało na dwie części. W pierwszej z nich podjęto próbę charakterystyki współczesnej konfrontacji państw z terroryzmem w kontekście zagrożeń generowanych przez to zjawisko dla zabytkowych dóbr kultury, w tym zaprezentowano instrumenty prawa międzynarodowego publicznego i prawa europejskiego, które mogłyby być w tej konfrontacji wykorzystane. W drugiej części opracowania zawarte zaś zostaną rozwa-

żania odnoszące się do podłoża motywacyjnego aktów terrorystycznych skierowanych przeciwko dziedzictwu kulturowemu, potencjalnych zagrożeń terrorystycznych dla zabytkowych dóbr kultury oraz ich skutków, a także dotyczące skuteczności rozwiązań prawnych mających na celu ochronę dziedzictwa kulturowego i działań faktycznych, realizowanych przez służby państwowe odpowiedzialne za zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego, jak również przez inne podmioty, na których spoczywają obowiązek dbałości o dziedzictwo kulturowe (w tym zabytkowe) oraz odpowiedzialność za zachowanie tego dziedzictwa dla przyszłych pokoleń.

Słowa kluczowe: ochrona zabytków; dziedzictwo kulturowe; terroryzm; konfrontacja z terroryzmem; bezpieczeństwo i porządek publiczny

SUMMARY

Protection of historical cultural heritage against dangers resulting from terrorist activity (Part I)

Either in information transmitted by mass media or discussions concerning phenomenon of terrorism which take place in many countries (including Poland), in the mainstream of reflections on the activity of organized terrorist groups or so-called 'lone-wolf' terrorists, there aren't exposed expressively dangers to cultural heritage, including historical monuments. But cases in which exceptionally valuable historical heritage goods are intentionally and cynically annihilated in military conflicts or in consequence of terrorism acts were in the past, they exist nowadays and, unfortunately, they will be appearing in the future. As far as in military conflicts – in the meaning present in public international law – there is a hope that such conflicts are civilized and their subjects respect different international law regulations and customs, such hope in case of fanatic, incalculable and unpredictable terrorist activity is rather vain.

It's worthy to look at solutions concerning protection of cultural heritage goods and counteraction of terrorism, to get to know better the quality and effectiveness of mechanisms created in order to protect historical cultural heritage in the context of challenge which is contemporary terrorism.

The paper is divided into two parts. In the first one there is contained the characteristics of contemporary confrontation of states with terrorism in the context of dangers stemming from this phenomenon and threatening to historical cultural goods. In this part of paper there are presented, among others, instruments of public international law as well as European Union law which could be applied in the mentioned confrontation. The

second part of the paper contains considerations relating to motivational basis for terrorist acts against historical cultural goods and their consequences, effectiveness of legal solutions protecting cultural heritage and practical actions of state agencies responsible for ensuring safety and public order as well as other subjects having duty to care for cultural heritage (including historical monuments) and responsible for preservation of this heritage for next generations.

Keywords: protection of monuments; cultural heritage; terrorism; confrontation with terrorism; safety and public order

BIBLIOGRAFIA

- Białocerkiewicz J., *Prawo międzynarodowe publiczne. Zarys wykładu*, Olsztyn 2005.
- Bielawski B., *Zabytki niematerialne – dobra kultury zasługujące na ochronę*, „Ochrona Zabytków” 1988, t. 41, nr 2 (161).
- Drzazga R., *Konwencje antyterrorystyczne ONZ – charakterystyka oraz zakres zobowiązań nałożonych na państwa – strony*, w: *Terroryzm. Materia ustawowa?*, red. Indecki, P. Potejko, Warszawa 2009.
- Francuzi boją się ataków terrorystycznych. Zbudują szklany mur wokół Wieży Eiffla*, „Do Rzeczy”, 9 lutego 2017, <https://dorzeczy.pl/swiat/21502/Wieza-Eiffla-za-szklanym-murem-To-z-obawy-przed-atakiem-terrorystow.html> (dostęp: 14.02.2017 r.).
- Galicki Z., *Międzynarodowa przestępczość zorganizowana – prawnomiędzynarodowe instrumenty zwalczania i zapobiegania*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2015, nr 12(7).
- Gornik V.B., *Can UNESCO do More to Counter Terrorists’ Destruction of World Heritage?*, “Present Pasts” 2015, vol. 6.
- Holtorf C., *Can less be more? Heritage in the age of terrorism*, “Public Archaeology” 2006, vol. 5.
- Hołyst B., *Terroryzm*, t. 2, Warszawa 2009.
- International Register of Cultural Property under Special Protection* (23 July 2015), http://www.unesco.org/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/Register2015EN_05.pdf (dostęp: 14.03.2017 r.).
- Jaruszewski W., *Terroryzm w dobie współczesnych konfliktów*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Nauk Ekonomicznych Politechniki Koszalińskiej” 2013, nr 17.
- Kaati L., Svenson P., *Analysis of Competing Hypothesis for Investigating Lone Wolf Terrorists*, w: *2011 European Intelligence and Security Informatics*

- Conference, 12–14 September 2011, Athens, Greece*, eds. N. Memon, D. Zeng, Los Alamitos–Washington–Tokyo 2001.
- Kołodziejczak M., *Analiza pojęcia wojny, agresji i napaści zbrojnej oraz przykłady ich użycia w aktach prawnych obowiązujących w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” 2015, nr 2(14).
- Krztoń W., *Wojna i konflikt zbrojny – przemiany*, „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” 2013, nr 1(5).
- Münkler H., *Wojny naszych czasów*, przeł. K. Matuszek, Kraków 2004.
- Najda T., Sikora-Gaca M., *Działania społeczności międzynarodowej na rzecz likwidacji zjawiska terroryzmu w XX i XXI wieku. Wybrane aspekty działalności ONZ i Unii Europejskiej w zakresie bezpieczeństwa*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2013, t. 10.
- Ostant W., *Unia Europejska wobec zagrożenia terroryzmem – od Maastricht do Lizbony*, Poznań 2016.
- Pitcavage M., *Cerberus Unleashed: The Three Faces of the Lone Wolf Terrorist*, “American Behavioral Scientist” 2015, vol. 59.
- Pływaczewski E.W., *Zwalczanie przestępczości zorganizowanej z perspektywy międzynarodowej*, w: *Przestępczość zorganizowana*, red. E.W. Pływaczewski, Warszawa 2011.
- Purchla J., Leśniak T. (red.), *Dokument końcowy i propozycje delegacji państw uczestniczących w Sympozjum KBWE poświęconym dziedzictwu kulturowemu, Kraków, 27 maja–7 czerwca 1991 r.*, Kraków 2006
- Shaw M. N., *Prawo międzynarodowe*, przeł. J. J. Gojło, A. Kułach, A. Misztal, P. Nowak, Warszawa 2006.
- Simon J. D., *Lone Wolf Terrorism. Understanding the Growing Threat*, New York 2016.
- Wejksznier A., *Wojny XXI wieku. Istota współczesnych konfliktów asymetrycznych*, w: *Zagrożenia asymetryczne współczesnego świata*, red. S. Wojciechowski, R. Fiedler, Poznań 2009.